

ĠÁREZSIZLIK DÁWIRI BET ASHARLARINIŃ KÓRKEMLIK ÓZGESHELIGI

Kenjebaeva Ayjamal Alisher qızı

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Qaraqalpaq filologiyasi hám jurnalistika fakulteti, Baspa isi qánigeligi 4-kurs studentı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14008558>

Annotatsiya. Bul maqalada ġárezsizlik dáwiri bet asharlarınıń kórkemlik ózgesheligi, bet ashar jırlarınıń tárbiyalıq áhmiyeti haqqında sóz etilgen.

Gilt sózler: xalıq, shańaraq, dástúrler, milliy qádiriyatları.

THE CYCLE OF INSECURITY IS THE EVOLUTION OF FACIAL EXPRESSIONS

Abstract. This article discusses the development of abstinence, the development of face masks, and the educational value of face mask songs.

Key words: people, poems, programs, national talents.

ЦИКЛ НЕУВЕРЕННОСТИ – ЭТО ЭВОЛЮЦИЯ МИМИКИ

Аннотация. В этой статье обсуждается развитие воздержания, разработка масок для лица и образовательная ценность песен о масках.

Ключевые слова: люди, стихи, программы, национальные таланты.

Hár bir xalıqtıń xalıq bolıp, millet bolıp qalıplesiwinde olardıń ózlerine say jasaw tárizi, basqa xalıqlardan milliy ózgeshelikleri úlken orın tutadı. Qaraqalpaq xalqı da ázel bastan xalıq bolıp, ásirese eń jaqın tuwısqan túrkiy xalıqlar ishinen óz aldına bólinip shıǵıwında onıń salt-dástúrleri, úrp-ádetleri, milliy ózgeshelikleri, tili, mádeniyatı ayırıqsha bolǵan.

Qaraqalpaq xalqı da kóp sanlı túrkiy xalıqlar hám dúnyadağı basqa xalıqlar sıyaqlı, eń dáslep shańaraqtan, shańaraq dúziwden baslap kóplegen salt-dástúrlerdi payda etip, onıń tiykarında xalıqlıq tárbiyalap beriwdi maqset etip, salt-dástúr jırların dóretken. Salt dástúr jırları kóp ásirlerden berli xalıq turmısında jasap kiyatırǵan janlı janr. Ayırım diniy dástúrlerge baylanıslı túrleriniń xalıq turmısında qollanıwı qalıp ketse de, xalıqtıń toy-merekelerinde salt-dástúr jırları aktiv túrde zamanagóylesip jasap keledi.

Kórkem ádebiyat, folklor, tiykarınan búgingi kúngi globalasıw procesinde insaniyattıń intellektual bilimlerin jetilistiriw, jas áwladtıń mánawiy-mádeniy jaqtan rawajlanıwında hám olardı nawqıran insan etip tárbiyalawda áhmiyetli orın iyeleydi. Millet ruwxın, ásirese ġárezsizlik jıllarındağı xalıq sanasındağı ózgeris hám túpkilikli burılıslardı túsiniwde salt-dástúr jırlarınıń xızmeti salmaqlı. Xalıq turmısı menen qarısıp ketken folklorlıq shıǵarmalardıń eń aktiv salt-dásrúrge baylanıslı jırlardıń jasawı, onıń tárbiyalıq áhmiyeti, milliy ózgesheliklerge baylanıslı milliyli, milliy kolorittegi kórkem emociyalıq tásiri janlı dramatik háreketlerde xalıq aldında sinkritik birlikte atqarıwı menen xalıq ruwxıyatına tez jetip baratuǵın oǵada zárúrli xalıqlıq dóretpeler

Qaraqalpaqstan Respublikasında birneshe millet wákilleri bir atanıń perzentlerindey bolıp, tınısh-tatıwlıqta, awızbirshilikte ómir súrip kelmekte. Usı orında qazaq milletiniń wákili Jangar Mámбетnazarovtıń aytqan “bet ashar” jırlarınan da azǵana úzindi keltirip ótsek:

Assalawma áleykum, (2)

Arıstanday aybattı,

Jolbaristay qayrattı,
Qásietti eli bar,
Jánnettey jeri bar,
Qılıqtı qızdarı bar,
Atalğan tuzdarı bar,
Toy dese jıyğanı bar,
Boyında iymanı bar,
Tarqamaytın toyları bar,
Jaqsı niyet oyları bar,
Ańqıldap awzın ashsa júregi bar,
Mın bolğan tilegi bar,
Izzetti úyretken, iymandı terbetken,
Salt pen dástúrdi urpağına úyretken,
Qaraqalpaq elindegi aǵayındar! Armısızdar, bárinızde esen-saw barmısızdar,

...Qaraqalpaqstan Respublikasına eńbek sińirgen nuraniy apamız Duriya apamızdıń shańaraǵında úlken quwanış. Óydegenimiz Duriya apamızdıń asqatıqtay nemeresi, qala berdi Erbolday aǵamızdıń idiraldı perzenti Erdarday uldarın úylendirip, kiyeli shańaraǵına kelin túsirip, el jıyıp, elge qushaq jayıp, balasına toy berip jatqan jayı bar. “Kelinniń ayaǵıman, shopanniń tayaǵıman”-deydi. “Túsip atırǵan kelinlerińiz osı áwletinızge, osı shańaraǵınızǵa óz ırısqı-nesiybesin alıp kelsin!”-dep tileymiz.

...Jası úlkenlerdiń ruxsatı menen bet ashardı baslaydı.

Ilinisip toyǵa keldim bir óshpenen,
Bissimilla sóz bastayın jır kestemen,
Aynaldım qásiyetti Qaraqalpaq elimnen,
Bul jerge kimler kelip, kim ketpegen,
Bul jerden aqın da ótken, batır da ótken,
Mańdaydan ba tańdaydan jır ketpegen,
Duriyaday jaqsı apamnıń bul toyında,
Osınday sóz bastawdı mindet kórem,
Assalawma áleykum, sálem berdim,
Payǵambarımız qaldırǵan súndet beken-ay...

Kelinge násiyat
Jaqsı bolsa awılǵa,
Jeńile túser ońıman,
Jamanda bolsań aq kelin,
Jaman at túser sorıńa.
Eńbeksiz jandar kelgetken,
Eńbek alǵa órletken,
Aynalayın aq kelin,
Tabarsıń baxıt eńbekten.

Aynalayın aq kelin,
Aǵayınǵay baq kelin,

Ata-eneñdi sıylasañ,
Qonar sağan baq kelin,
Osı awılğa qarasam,
Jastarı bar, qartı bar,
“Bet ashar” deytin saltı bar,
Sol wádesin isteytin,
Jıynalğan barsha xalqıń-ay,
Jup iyilip sálem et,
Sálemiñdi ádemi et-ay...
Jarıña tanıta bil jaqsı xabar,
Ala bil ájelerden úlken sabaq,
Tureckiy serialdı kóremin dep,
Juwılmay qap ketpesin qazan- tabaq.
Al kelinjan belgili góy kúymeytuğın,
Mına biziń Erdardan basqa jandı súymeytuğın,
Kelinjan erke bolıp júrme,
Toy-toylap keshke deyin biyleytuğın,
Kelinjan batır kelin bolıp júrme,
Qarsı kelgen jandı túyreytuğın.
Kelinjan sholañ kelin bolıp júrme,
Shalbardan basqa kiyim kiymeytuğın,
Kelinjan qatal kelin bolıp júrme,
Balańnıń betinen bir súymeytuğın,
Duriya apamnıń inabatlı kelini bol,
Júregin aqırı bir biyleytuğın.

...Payğambarımız Muhammed,
Muhammedke túsimde,
Áweli ata jolina,
Mıń jasağan Táńirge,
Jup iyilip sálem et,
Sálemiñdaw ádemi et.
Hay, Biybipatpa degen anańız,
Áyelderdiń piri eken,
Jaqsı bolar áyelge,
Piri bolamın der eken,
Sondıqtanda kelinjan,
Barsha anağa sıyınıńdar,
Barsha analardıń piri Biypipatpanıń jolina arnap bir kelin sálem et,
Sálemiñdi-aw ádemi et.

Marhumlargá sálem etiw

...Hay, Madinada Muhammed,

Túrksanda XojaAxmed,
Mańgıstawda pir Beket,
Úsh júz alpıs áyliye,
Ashıq aydın pirlirim,...
Moynaqta mınaw jatırǵan,
Toqpaq ata áwliye,
Beruniyde jatırǵan,
Sultan Wáyis babaday,
Osı awılda jasaǵan,
Belgili bolǵan qashannan,
Jeti atań marhum baba jolına,
Arnap bir kelin sálem et,
Sálemińdi-aw ádemi et.
Ishinde ketken armanı,(2ret)
Dúnie degen jalǵannıń,
Kóralmay qızıqtarın-ay,
Erterek ketip qslǵanı,
Jeq bolsa da ózderi,
Móldirep turǵan kózderi, -

Ómirde erterek ketken osı áwlettiń marhum ata-ájelerdiń húrmetine jup iyilip sálem eteyik.

Endi áwletimizdiń ata-ájelerine sálem beriw

Haw, jıynalǵan mınaw xalqıma,
Kelbetińe nazar tastayın,
Sálem gezegin endishe úlkenlerden bastayın,
Jası úlken úyimniń kemeńgeri,
Japıraǵı jayılǵan emeńgeri,
Íris pen berekeniń tuwın ustap,
Tek jaqsılıq boladı degenderi,
Anawda turǵan áje-atalar,
Áje-atalardan kelinderi bata alar,

Áwletimizdiń bayterek ata-ájeleri: ...húrmetine arnayı kelinshek jup iyilip sálem eteyik.

Anasına

Anaw otqan mápelep ósirgen uldıń talayın,
Baǵamın dep otırǵan nemeremniń talayın,
Baǵamın dep otırǵan shóberemniń talayın,
Bárimizdiń de panamız,
Bárimizdiń de anamız,
Bul kisiniń aldında,
Bárimizde balamız,
Osı áwlettiń uyındısı,

Aq jawlıqtı apamız Duriya attı ájeńniń húrmetine arnayı kelinshek jup-jup iyilip tórt sálem eteyik. h.t.b

Ǵárezsizlikke erisken biziń xalqımızdıń kóplegen milliy qádiriyatları qayta tiklenip, sonıń ishinde salt-dástúr jırlarınıń mazmunı, kórkemligi bir qansha ózgerislerge bay bolıp qayta rawajlandırılmaqta. Ótken dáwirlerdegi bet ashar jırlarında sol dáwirdeń jámiyetlik turmısı óz izin qaldırǵan. Aytayıq bet ashar jırları awqam dáwirinde yaǵnıy tubalawshılıq jıllarında eskiliktiń qaldıǵı dep, tek atına ırımın islep alıp barıldı. Kelin túsip atırǵan elatta, awıl-aymaqta ebindey ebi bar jigiter ózleri burınnan kiyatırǵan bet ashar jırlarınıń tekstinen paydalanıp uyqasqa túsirip aytıp júrgen. Bunı biz Álimbay Seytekov penen bolǵan sáwbetimizde de ańlap jettik. Ol bizge bergen maǵlıwmatında bılay deydi: “Mektepte oqıp júrgen 7-8-klass waqıtlarımda awılımızǵa kelin kelip, onıń betin ashatuǵın adam tabılmay “ha, bala, mına tazadan kelgen kelinniń betin ırımın islep ashıp jibersh”deytuǵın edi. Men sol waqıtları bet ashar jırın aytıp kelinniń betin ashısam da onıń mánisine, ne ushın atqarılıp atırǵanlıǵına, bul salt-dástúr jırlarınıń atqaratuǵın xızmeti, áhmiyeti qanday ekenligine tolıq túsiniş jetpeytuǵın edim... Sol dáwirlerden baslap 40 jıldan aslam bet ashar jırların aytıp xalıq xızmetinde bolǵan bolsam, búgingi kúni bunday salt-dástúrlerimizdi keleshek áwladqa, jetkinsheklerimizge buzbay, hárbir sózdiń mánisin shaǵıp, suw astınan tapqan dúr kibi qásterlep saqlaǵan halda jetkerip beriw kerek ekenligin tereń sezinenen hám búgingi kúni bul wazıypanı atqarıw minnetim ekenligin, shákirtlerimizge jol-joba kórsetip barıw parızım ekenligin bilemen”-deydi.

Bet ashar jırlarınıń tárbiyalıq áhmiyeti sonda, jańa kelin bolıp túsip atırǵan jas kelin eli-xalqına izzet-húrmet kórsetiwi, tuwǵan-tuwısqanlardıń qádir-qımbatın biliwi el dástúri ekenligin bilip baradı. Kelin bolıp túsip atırǵan qız bala ekinshi ómirge qádem qoyıp, ósip-óniwge keledi.

Xalqımızdıń álimsaqtan kiyatırǵan salt-dástúri boyınsha qız bala jigittiń úyine keledi. Óz elinen, shańaraǵınan tısqarı basqa elatqa keledi. Bul jerde de óz elindegidey dos-yaran, apa-sińli, aǵa-ini, jası úlkenler bar ekeni, olardı sıylaw kerekligi bet ashar jırları arqalı násiyat etiledi.

Qaraqalpaq folklorında turmıs-salt jırları janlı jasap kiyatırǵan, xalıq turmısı menen qarısıp ketken ómirsheń janr ekenligin kórip óttik.

Turmıs-salt jırları qaraqalpaq folklorınıń ajıralmas hám aktiv janr ekenligi kúndelikli xalıq turmısınan keń orın alıwı menen kórinip tur. Folklor – janlı hám awızsha kórkem tariyx.

Qaraqalpaq folklorınıń keń bir tarawı bolǵan turmıs salt-dástúr jırları xalıq turmısınıń aynası. Qaraqalpaq folklorında salt-dástúr jırları xalıqtıń toy máresimlerinde, ólini jayǵastırıw merekelerinde, diniy dástúrlerge baylanıslı isenim-inanımlarında, shańaraqlıq turmısında ámelge asıratuǵın besik jırlarında óz aldına janr sıpatında turmısımızdaǵı ózgerislerdi, jańalanıwları, dáwir haqıyqatlıqların operativ real sáwlelendiriwi boyınsha, burınǵı xalıqtıń awızdan-awızǵa ótkerip kiyatırǵan dúrdana gáziynelerinen, motivinen paydalanǵan halda da óz rawajlanıw dástúrin dawam ettirip kiyatır.

Házirgi dáwirde de xalıq ishinde aktiv ómir súrip turǵanı toy qosıqları ishinde bet ashar bolıp tabıladı. Bet ashar jırları jasap turǵan dáwiri ruwxı menen biraz ózgesheliklerge iye. Máselen ótken dáwirler bet ashar jırları arqalı qálem beriwge tanıstırılıp atırǵan adamnıń minez-qulqındaǵı, dene pishinindegi kemshilikler-nuqsanlar qosa aytıla berilgen. Kem-kemnen bul dástúrdeń tárbiyalıq talapqa juwap bermeytuǵını turmısta keń túrde sanalǵan. Endi adamlardıń kásip-kári, jetiskenligin aytıp marapatlawlar arqalı sálemge ótiw dástúri payda boldı.

Qaraqalpaq xalıq awızeki kórkem ádebiyatı oǵada bay janrlarına iye bolıp, xalıq turmısı menen qarısıp ketken. Ásirese, turmıs-salt jırları júdá aktiv túrde xalıq turmısı hám úrp-ádet

dástúrleri menen birge janlı ómir súrip kiyatır. Toy dástúrlerine baylanıslı háwjar, bet ashar janrları hárekette bolsa, óli merekesinde joqlaw, kewil aytıw janrları hárekte boladı. Xalıq turmısında, dástúrlerinde hár bir janrdıń kelip shıǵıwı hám atqarılatuǵın xızmetleri bar.

Salt-dástúr jırlarınıń ǵárezsizlikke eriskennen keyingi dáwirde ayırıqsha rawajlanıwın bayqawǵa boladı. Xalqımızdıń burınǵı turmısında qız uzatıw dástúrinde «Háwjar» janrınıń qaytadan xalıq turmısında janlanıwı, atqarılwı payda boldı. «Háwjar»lar óz zamanına say mazmun ózgesheliklerine iye boldı. Burınǵı motivten paydalana otırıp, óz dáwiri jırına aylandırıldı. Turmıs shınlıǵı tiykarında milliy ǵárezsizlikke erisiw arqalı xalıqtıń ózligin tanıwı, milliy úrp-ádetlerin emin-erkin islep, nawrıwday bayramların tınısh-tatıw elde bayramlap atırǵan baxıtlı zamanın jırlaw salt-dástúr jırlarınıń tiykarǵı mazmunı boldı.

REFERENCES

1. Allambergenov K. Qaraqalpaq ádebiyatında aytıs. Nókis “Qaraqalpaqstan” baspası 1989j
2. Maqsetov Q., Tájimuratov Á. Qaraqalpaq folklorı. – Nókis, “Qaraqalpaqstan” 1979.
3. Ótemisov A. Qaraqalpaqlardıń óner-kásipleri.N., 1991
4. Pazılov A. Tálım tárbiya mashqalaları, Nókis-2014
5. Pazılov A. Tárbiya haqqında oylar, Bilim, Nókis, 2009
6. Pazılov A.K. Ana mektep – baxtıwız. Nókis, NMPI baspaxanası, 2018 j. 40 b.
7. Qaraqalpaq folklorı Kóp tomlıq V tom. Qaraqalpaq xalıq qosıqları hám salt-dástúr jırları “Qaraqalpaqstan” baspası. Nókis-1980 28- bet.